

“Azərbaycan dilində alınma terminlər” monoqrafiyası haqqında bir neçə söz

Şərqi və Qərbi ölkələri ilə ictimai-siyasi, mədəni əlaqələrdə olan Azərbaycan daim inkişafdadır. Bu münasibətlər həm də dilimizin leksik-semantik sistemini zənginləşdirir. Belə ki, beynəlxalq əlaqələr intensiv olaraq müxtəlif linqvistik nomenklaturanın milli sərhədləri aşmış dildə işlənməsini şərtləndirir. İnnovasiya ümumbəşəri məzmun və əhəmiyyət daşıdığı dünyada dilləri həmin anlayışı dildaxili vasitələrlə ifadə etməyə meyil göstərir; yalnız imkan tapmayanda, yaxud lazımı dəqiqlik, sərrastlıq alınmayanda sözləmə baş verir. Bu proses, xüsusilə elmi-texniki inkişafın bariz nümunəsi olan terminlərə aiddir. Fasiləsiz prosesin izlənməsi, tədqiqi o qədər də asan məsələ deyil. Professor Nadir Məmmədlinin “Elm və təhsil” nəşriyyatında işıq üzünə gələn “Azərbaycan dilində alınma terminlər” adlı fundamental monoqrafiyası məhz bu problemlərin həllinə yönəlmişdir.

Monoqrafiya ön söz, giriş, 4 fəsil, nəticə, müxtəlif dillərdə (Azərbaycan, türk, rus, fars, ərəb) elmi ədəbiyyat, lüğət və internet resursları siyahısından ibarətdir.

Ön sözdə monoqrafiyanın elmi redaktoru akademik Nizami Cəfərov yazır: “Elmi təfəkkürün ümumdünya miqyası aldığı və ya universallaşdığı XIX əsrin əvvəllərindən etibarən elə bir xalq təsəvvür etmək mümkün deyil ki, onun dilinin

elmi üslubunda leksik alınmalar ya olmasın, ya da əksər hallarda üstünlük təşkil etməsin. Çünki dünya xalqlarının, demək olar ki, əksəriyyətinin təfəkkürü kimi dili də elmi anlayışı (və dilini) ümumi tarixi mənbələrdən alır ki, buraya Qərbi mədəniyyəti üçün yunan, latın, Şərqi mədəniyyəti üçün eyni zamanda ərəb, müəyyən qədər isə fars mənbələri daxildir. Azərbaycan dilinə gəldikdə isə Şərqi və Qərbi mənşəli terminologiyaların funksional paralelliyinin mövcudluğu nəinki elmi üslubun, hətta milli elmi təfəkkürün təbiətinə, yaxud tipologiyasına təsir edəcək bir səviyyədedir”.

Nadir Məmmədli alınma terminlərə daha geniş aydınlıq gətirərək yazır ki, tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlər, elmi-texniki tərəqqi və elm sahələrinin inkişafının nəticəsi kimi dilin texnikasında yaranan terminlərin artması dillərarası əlaqələrdə genişlənməsini labüd edir. Bütün dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin terminologiyası çağdaş dövrümüzdə də başqa dillərdən alınmış terminlərdən faydalanaraq inkişaf edir, zənginləşir. Dünya mütəxəssisləri, dilçi alimlər hər hansı bir dil üçün alınma terminləri təhlükə hesab etmir, əksinə, başqa dillərdən termin alma prosesi dilin inkişafını, daha da təkmil olmasını, ümumən xalqın intellektual səviyyəsini göstərməklə, həm də dilin leksikasının zəngin potensialını nümayiş etdirir.

Girişdə alınma sözlərlə əlaqədar qeyd edilir ki, ədəbi dildə alınma terminlərlə bağlı mübahisələr qalmaqdadır: alınma sözlər bir çox hallarda ədəbi dilə oppozisiyada qəbul olunur. Müəllif buna etirazını bildirərək göstərir ki, terminoloji leksika məhdud dairədə, hər elmin (sahənin) öz dairəsi çərçivəsində işlənən sözlərdir və təsadüfi deyil ki, termin müəyyən zamandan sonra adi danışığı dillə vahidinə də keçə bilər. Müəllif tamamilə haqlıdır ki, “termin və qeyri-termin arasında kəskin sədd qoymaq olmaz”, çünki bəzi alimlərin fikrincə söz, ümumi halda

sözdür, xüsusi halda işlənərkən terminidir. Müəllif buradaca “alınma söz” və “alınma” anlayışlarına aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, “alınma” və “alınma söz” fərqlidir, sinonim deyil. “Alınma başqa dillərdən keçən bütün linqvistik elementlərə, alınma söz isə ancaq leksik vahidlərə aiddir” - deyən alim fikir dəqiqliyi ilə diqqət çəkir. Müəllif alınma terminlərin və internasionalizmlərin dilimizdə mənimsənilməsinə əsas şərt hesab edərək, terminalma üsullarının: şifahi və yazılı, vasitəli və vasitəsiz, gəriyə alınma, ikili alınma (məs. rus dili vasitəsilə kompüter, türk dilindən bilgisayar) kimi hallarını nəzərdə tutur. İkiqat alınma: məsələn, ərəb mənşəli sıfır sözünün haçalanmış mənə qazanması (sıfır heçlik, riyaziyyatda o, rus dilindən şifrə), eləcə də alınma üsulları: leksik alınma, morfoloji alınma; söz kökü ilə birlikdə dilimizə keçən -ist, -anti, -izm, -al kimi formantlar və onlara verilən elmi şərhlər dilçi-alimləri tam qane edir.

Monoqrafiyanın I fəslində ərəb və fars mənşəli terminlərin Azərbaycan dilində inkişaf tarixinə həsr edilir. Göstərilir ki, islamın zühurundan sonra, xüsusən XIX əsrdən Azərbaycan mədəniyyətinə bir sıra təsirlər olduğu kimi, çoxlu sayda ərəbmənşəli terminlər dilimizə daxil oldu. Ərəb və fars dili terminləri kifayət qədər dayanıqlı olmuşdur, yalnız XIX əsrin II yarısından milli terminlər işlənməyə başlamışdır. Lakin bu hal dilimizdə ərəb və fars dili terminlərinin zəifləməsinə bir o qədər də mənfi təsir edə bilməmişdir. Yəqin bu səbəbə görə XX əsrin əvvəllərində ərəb və fars dili terminlərinə ikili münasibət olmuşdur. Monoqrafiyada bu mübarizələrin inkişaf yolu tarixi sənədlər əsasında elmi istiqamətdə araşdırılır, xüsusi cərəyanın (məsələn, purizm) alınma terminlərə olan münasibətləri üzə çıxarılır, bu sahədə fəaliyyət göstərən dilçi-alimlərin, praktik müəllimlərin xidmətləri qiymətləndirilir. Monoqrafiyada ərəb dilindən alınma terminləri müəllif təbii hesab edir və bunu ərəb dilində terminolo-

giyanın “hələ orta əsrlərdə formalaşması”, ən başlıcası, ərəb dilinin din dili, “Qurani-Kərim”in dili olması ilə əsaslandırır. İslamı qəbul edən Azərbaycan xalqı ərəb dilinin ayrı-ayrı söz vahidlərini də kifayət qədər alıb işlətdi, həm də onun kanonlarını özünükləşdirdi: islam qanunlarını və elmi düşüncəsinin ən müqəddəs saxlanğıcı olan Qurani-Kərim və onun həyatı, elmi qanunlarını yerli xalq - azərbaycanlılar qəbul etdilər. İslam və onun “qanun kitabı” Quran, xüsusən onun “əsnaflar” təbəqəsində, sonralar sadə xalq içində də islam ideologiyasının müqəddəs kitabı kimi sevildi və buna görə də insanlar İslam ideologiyasını öyrədən, təbliğ edən məktəblər, mədrəsələr açdı. Bu məktəblərin, mədrəsələrin tədris vasitəsi ərəb dili oldu. Tədris yerli xalq məktəbi dili kimi ərəb dilini və onun ifadə vasitəsi ərəb əlifbasını da öyrənməyə, mənimsəməyə başladı. İlk dövrlərdə yalnız cəmiyyətin yuxarı təbəqəsi - əsnaf ərəb əlifbasını ədəbi dil vasitəsi kimi qəbul etdi (açıqfikirli əsnaf nümayəndələri incəliklərinə qədər mənimsədikləri ərəb əlifbası əsasında Azərbaycan türk əski əlifbasını “keşf etdilər”, yaratdılar və bu əlifba XI yüzildən XX yüzilliyin ortalarına qədər Azərbaycan intellektual təbəqəsinin əsas yazı vasitəsi oldu...). Beləliklə, ərəb dili və onun təzahür forması olan ərəb əlifbası Azərbaycan xalqının təhsil vasitəsinə də çevrildi. Bu minvalla ərəb dili yavaş-yavaş xalq dilinə ayaq açdı. Bundan sonra Azərbaycan dili böyük bir nəhrdən - ərəb mədəniyyətindən və onun ifadə vasitəsi olan ərəb dilindən faydalanmağa - bu dildən söz almaq yolu ilə zənginləşməyə başladı.

Ərəb və fars dilindən alınma şəkilçilərə aydınlıq gətirən müəllif onların Azərbaycan dilində ilkin mərhələdə, söz tərkibində dilimizə keçməsinə qeyd edir və bunların sonradan daxil olduğu dildə “işlənmə müntəzəmliyi” (gözəl, orijinal termin! -S.M.) qazanandan sonra sözyaratma vahidi kimi də istifadə olunmasını təbii hal hesab edir. Müəllifin dilimizə keçmiş -xa-

na morfeminin fars dilində müstəqil söz kimi işlənməsinə baxmayaraq, onun “taleyində” - “yeni dil zəminində ikinci bir dil hadisəsinə məruz qalması, yəni dilimizin morfoloji sisteminin alınma elementin sonrakı inkişafına təsir etməsi” incə dilçi səriştəsi ilə oxucuda aydın təsəvvür yaradır. Ərəb və fars dilindən alınmalar dilimizi yalnız leksik baxımdan deyil, həm də semantik cəhətdən zənginləşdirir. Monoqrafiyada bunlar nümunələr əsasında izah edilir.

Azərbaycan dilində farsmənşəli alınma sözlərin tarixinə belə aydınlıq gətirmək çətindir. Ümumən ərəb və fars dilləri Azərbaycan milli dilinin təşəkkül mərhələsindəki elmi üslubun əsas terminoloji mənbəyi olmuşdur. Tarixin sonrakı mərhələlərində dilimizin əhatə dairəsi genişləndikcə, millətlər arasında ictimai-siyasi, maddi-mənəvi münasibətlər inkişaf etdikcə, rus və Avropa dillərindən də dilimizə müvafiq terminlər keçmişdir. Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dili də uzun və zəngin bir tarixi yol keçərək, ədəbi dilin elmi üslubunun formalaşmasına doğru inkişaf etmişdir.

Monoqrafiyanın II fəslində rusmənşəli terminlər araşdırılır, onların leksik, semantik, habelə sinonimliyi, çoxmənalılığı, omonimliyi elmi əsaslarla araşdırılır, məntiqə əsaslanan yeni sanballı elmi nəticələr çıxarılır. Monoqrafiyanın dəyəri ondadır ki, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq məhz rusmənşəli terminlərin alınması problemləri araşdırılır. İndiyədək bu məsələ diqqətdən kənarda qalmışdı. Çünki “rus dilindən alınma” anlayışı altında keçmiş sovet dilçiliyində rus dilinin vasitəçiliyi ilə alınma avropeizmlər də əhatə olunurdu. Təsədüfi deyil ki, dildə işlənən rusizmlərin kəmiyyət nəqisliyini ört-basdır etmək üçün dilçilik ədəbiyyatında bu vahidlər “rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmalar” adı altında qruplaşdırılırdı.

III fəsilə Avropa mənşəli alınma terminlər, onların təsnifi, alınma yolları, amilləri, internasional terminlərin determinləşməsi və

onların semantik strukturunun yenedən qruplaşması öz elmi izahını tapır. Müəllifin bir qeydi ilə razılaşmaq olmaz, belə ki, monoqrafiyada o, Azərbaycan dilçiliyində ənənə kimi işlədilər “Avropa mənşəli” ifadəsini düzgün hesab etmir, çünki Avropa adlı bir dil olmadığından, əvəzində “Avropa mənşəli” (yəni Avropa dillərindən biri) ifadəsini işlədir.

IV fəsil alınma termin problemlərinin dilxarici, dildaxili amilləri və onların terminalmanın sosiolinqvistik amilləri olan dil əlaqələri və bilinçsizlik, dillərin qarşılıqlı təsiri, interferensiya, dil əlaqələri və milli dilimizin inkişafı, habelə alınma terminlərin mənimsənilməsi kimi məsələlər tədqiq edilir, onların səciyyəsi göz önünə gətirilir. Əsərin dili aydın, üslubu yüksək elmi səviyyədedir. Əldə edilən nəticələr günümüzün tələbləri ilə səsleşir, alınma terminlərlə əlaqədar bir sıra məsələlər dilçi həssaslığı ilə araşdırılır. İnkişaf tarixinin ön plana çəkilən müəllif alınma terminlərin mənə və struktur, paradigmatik və sintaqmatik, sosiolinqvistik və linqvistik səciyyəsinə, habelə dillər arasında terminalma prosesini, dildə onların sonrakı “həyatı”nı izləyir, yeni məntiqli nəticələr əldə edir. Terminologiya probleminin dərininə tədqiqi, əsl elmi-nəzəri, yeni və aktual, zamanın doğurduğu suallara cavab verən əsərlərin yazılması dilimizə və dilçiliyimizə böyük xidmətdir. Professor Nadir Məmmədlinin tarixi-müqayisəli istiqamətdə yazılmış “Azərbaycan dilində alınma terminlər” adlı əsəri həm məzmunu, həm də mündəricəsi etibarilə dilçilik elmi sahəsində sanballı bir tədqiqat əsəri orijinal bir monoqrafiyadır. Monoqrafiya həm mütəxəssisdə, həm də məsələ ilə maraqlı olan oxucuda Azərbaycan dilində alınma terminlər haqqında tam təsəvvür yaradır. Alınmalarla əlaqədar öz oxucusuna nikbin əhval-ruhiyyə aşılamağa səy göstərən Nadir Məmmədli qeyri-mütəxəssislərə dildə alınma terminlərin müsbət hal olmasını səlis, aydın bir dillə izah edərək qeyd edir ki, terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına

dələlət etmir, əksinə, onun müxtəlif siyasi-iqtisadi, ədəbi-mədəni əlaqələr hesabına zənginləşməsinə təmin edir.

Professor Nadir Məmmədli elmi fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrünü yaşayır. O, ömrünün bütün məhsuldar çağlarını Azərbaycan dilçilik elminin inkişafına, xalqına, vətəninə xidmətə həsr edən xeyirxah, səmimi bir insandır. Məhz bunun nəticəsində respublikamızın elmi və ictimai həyatında öz səmərəli fəaliyyətində bir alim, ziyalı vətəndaş, həm də nəşir kimi respublikamızda kitab nəşrinin inkişafına öz töhfəsini verir.

N.Məmmədli 2000-ci ildən elmlər doktoru, 2007-ci ildən professorudur. O, 14 kitab, 300-ə yaxın elmi və elmi-kütləvi məqalənin müəllifi, Prezidentin sərəncamı ilə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin (6-cı buraxılış, Bakı, 2013) tərtibçilərindən biri, Respublika “Gənc alim müsabiqəsi”nin laureatı (1995), “Ən yaxşı elmi iş müsabiqəsinin qalibi” (“Alınma terminlər” monoqrafiyasına görə, 2000), Yaponiyada Higher Education Forumunun, Azərbaycan Jurnalistlər və Yazıqlar Birliklərinin üzvüdür. Əsərləri TBİR (İran), Trabzon, İstanbul (Türkiyə), Oş, Bişkek (Qırğızıstan), Perm, Ufa, Mahaçqala (Rusiya), Quvahati (Hindistan), Pkinova (Yaponiya), Eulivi (Şri-lanka) şəhərlərində çap olunub. Türkiyədə (Qazi Universitetində), Çin Xalq Respublikasında (Konfutsi Universitetində) müəhazirələr oxuyub.

Hazırda professor N.Məmmədli AMİU-nun Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının professoru, dil və ədəbiyyat üzrə Respublika Problem Şurasının, Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya üzrə Müdafiə Şurasının üzvüdür. O, özünün elmi və ictimai fəaliyyətini bu gün də uğurla davam etdirir. Ona cəsarətli, dinamik fəaliyyət arzulayır və “Yeni monoqrafiyası ilə görüşənədək!” - deyirik.

Sevil MEHDİYEVA,
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
filologiya elmləri doktoru, professor,
Əməkdar müəllim.